

305.8

УДК:

<https://orcid.org/0000-0002-9074-9458>

Г.Ж. Примкулова

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан, Түркістан қ.),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

Н.Әбдірашит

Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университетінің магистранты (Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ МЕДИЦИНАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭТНОС ТҮРМЫС-ТІРШІЛІГІНДЕГІ МАҢЫЗЫ

Андатпа. Дәстүрлі медицина халық мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, халықтық білімді анықтауға ғана емес, сонымен бірге халықтың этникалық ерекшелігін, оның мәдениетінің ерекшелігін ашуға мүмкіндік береді. Халық мәдениеті мен халықтық медицинаның жекелеген аспектілерін, атап айтқанда, қазіргі жағдайда зерттеуге үндеу соңғы жылдары ұлттық сананың қайта өрлеуі байқалғандығымен, жоғалған мәдени құндылықтарды зерделеу қажеттілігі туындайтындығымен түсіндіріледі. Дәстүрлі тұрмыстық мәдениеттің бір бөлігі ретінде халықтық медицинаға деген ерекше қызығушылық қазіргі заманғы адамның дамуының әртүрлі кезеңдерінде әртүрлі этностардың дәстүрлі өмір сүру формалары туралы білімдерін кеңейту қажеттілігінен туындайды.

Кілт сөздер: дәстүрлі медицина, халық емшілері, этнос, мәдениет, дүниетаным, этнографиялық деректер, емдеу тәсілдері

Г.Ж.Примкулова

кандидат исторических наук, доцент Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г.Туркестан),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

Н. Абдирашит

магистрант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета имени О. Жанибекова (Казахстан, г. Шымкент), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru

ТРАДИЦИОННАЯ КАЗАХСКАЯ МЕДИЦИНА И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ В ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭТНОСА

Аннотация. Народная медицина, являясь важнейшей составляющей народной культуры, позволяет не только выявить народное знание, но и раскрыть этническую специфику народа, специфику его культуры. Обращение к изучению отдельных аспектов народной культуры и народной медицины, в частности, в современных условиях, объясняется тем, что в последние годы наблюдается возрождение национального сознания, возникает необходимость изучения утраченных культурных ценностей. Особый интерес к народной медицине как части традиционной бытовой культуры обусловлен необходимостью расширения знаний о традиционных формах жизни разных этносов на разных этапах развития современного человека.

Ключевые слова: традиционная медицина, народные целители, этнос, культура, мировоззрение, этнографические источники, методы лечения

Primkulova G.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

N. Abdirashit

Master Student of O. Zhanibekov South Kazakhstan State Pedagogical University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru

**TRADITIONAL KAZAKH MEDICINE AND ITS IMPORTANCE IN THE LIFE
OF AN ETHNIC GROUP**

Abstract. Folk medicine, being the most important component of folk culture, allows not only to identify folk knowledge, but also to reveal the ethnic specifics of the people, the specifics of their culture. The appeal to the study of certain aspects of folk culture and folk medicine, in particular, in modern conditions, is explained by the fact that in recent years there has been a revival of national consciousness, there is a need to study lost cultural values. A special interest in folk medicine as part of traditional household culture is due to the need to expand knowledge about traditional forms of life of different ethnic groups at different stages of modern human development.

Keywords: traditional medicine, traditional healers, ethnicity, culture, worldview, ethnographic sources, treatment methods

Primkulova G.

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University (Kazakhstan, Turkistan),
e-mail: gaukar.primkulova@ayu.edu.kz

N. Abdirashit

Yüksek Lisans Öğrencisi O. Zhanibekov Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi
(Kazakistan, Çimkent), e-mail: nursezimabdirashit@mail.ru

**GELENEKSEL KAZAK TIBBİ VE BİR ETNİK GRUBUN YAŞAMINDAKİ
ÖNEMİ**

Özet. Halk kültürünün en önemli bileşeni olan halk hekimliği, yalnızca halk bilgisini tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda halkın etnik özelliklerini, kültürlerinin özelliklerini de ortaya çıkarır. Halk kültürünün ve halk tıbbının belirli yönlerinin, özellikle modern koşullarda incelenmesine yapılan itiraz, son yıllarda ulusal bilincin yeniden canlanmasının yaşandığı, kaybedilen kültürel değerlerin incelenmesine ihtiyaç duyulduğu gerçeğiyle açıklanmaktadır. Geleneksel ev kültürünün bir parçası olarak halk tıbbına özel bir ilgi, modern insan gelişiminin farklı aşamalarında farklı etnik grupların geleneksel yaşam biçimleri hakkındaki bilgileri genişletme ihtiyacından kaynaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: geleneksel tıp, geleneksel şifacılar, etnik köken, kültür, dünya görüşü, etnografik kaynaklar, tedavi yöntemleri

Өзектілігі

Әр халықтың мәдениетінің негізгі элементтерінің бірі - белгілі бір табиғи-климаттық және әлеуметтік-экономикалық ортада адам мен қоғамның социобиологиялық бейімделуін қамтамасыз ететін медициналық сипаттағы дағдылар, түсініктер мен білім. Белгілі бір этностың халықтық медицинасын тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттеу кезінде оның

шығу тегі адамзаттың ежелгі тарихына енетінін ескеру қажет. Дәстүрлі емшілік іс-әрекеттің дағдылары мен әдістері қоғам дамуының алғашқы кезеңдерінде адаммен бірге жүретін білім қоржынына жинақталды.

Дәстүрлі халықтық медицина әр этностың мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Ол адам өмірінің кең тәжірибесін, қоршаған әлем туралы білімді, адамзат қоғамының даму тарихындағы маңызды кезеңдерді белгілейді, іргелі дүниетанымдық ұстанымдарды көрсетеді. Дәстүрлі медицинаның көптеген жетістіктері қазіргі заманғы ғылыми медициналық білімнің күнделікті тәжірибесіне енді, сонымен қатар нанымдарда, рәсімдерде, фольклорда, діни талаптарда объективті түрде белгіленді [1].

Халықтық медицинаны тарихи-этнографиялық зерттеудің өзектілігі, бір жағынан, қазақтардың дәстүрлі мәдениетінің өзіндік ерекшеліктерін бұлыңғырлау процестерінің күшеюіне және сәйкесінше бірегей білімді тез бекіту қажеттілігіне байланысты. Екінші жағынан, халықтық медицинаға деген қоғамдық, ғылыми қызығушылықтың артуы байқалады, бұл оның үлкен практикалық әлеуетін және оның элементтерін кәсіби салаға қосу мүмкіндігін ашады.

Мақсаты мен міндеттері

Халықтық медицинаны қазақ этносының дәстүрлі мәдениетінің ажырамас бөлігі ретінде зерттеу үшін келесі міндеттер қойылды:

- тарихи-этнографиялық деректер негізінде халықтық медицинаның қалыптасу ерекшеліктері, оған халықтың орналасуы мен табиғи-климаттық және әлеуметтік-экономикалық жағдайының әсерін талдау;

- ауруларды емдеуде дәстүрлі материалдық және рухани мәдениеттің, шаруашылықтың қалыптасуы мен оны жүргізудің әдіс-тәсілдері мен тұрмыс-тіршілік ерекшеліктері туралы мәліметтердің маңыздылығын көрсету;

- аурулардың себептері мен науқасқа әсер етудің диагностикалық әдістері мен тәсілдерін қарастыру;

- ауруларды емдеуде дәстүрлі дәрілік заттарды және емші, бақсылардың негізгі атрибуттары мен құралдары туралы сақталған мәліметтерді жүйелеу.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Қазақстанның кең дала кеңістігі мен таулы аймақтарында, құрғақ шөлді және орманды дала аймақтарында шаруашылықтың әртүрлі түрлері болды: көшпелі, жартылай көшпелі және отырықшы. Дәстүрлі шаруашылықтың негізгі түрі мал шаруашылығы болды, бірақ отырықшы егіншілік таралған аудандары да болды, ал оңтүстік бөлігінде суармалы егіншілік кең таралды. Белгілі уақытқа дейін өнеркәсіптік өндіріс аса дамымаған, негізінен өндіруші және өңдеуші өнеркәсіп шағын қолөнер кәсіпорындарымен сипатталды. Қазақстан XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Түркістан өлкесі халықтарының дәстүрлі шаруашылық кешенінде негізінен аграрлық ел болды [2].

Бұл туралы белгілі қазақстандық зерттеуші Е.Б. Бекмаханов өзінің «Қазақстанның Ресейге қосылуы» атты монографиясында атап өтті, онда автор былай деп жазады: «Қазақтар шаруашылығының негізгі саласы көшпелі мал шаруашылығы болды. Шын мәнінде, бүкіл Қазақстан экономикасының басым түрі экстенсивті мал шаруашылығы болды» [3, 26].

Белгілі қазақстандық зерттеуші С.М. Жүнісбаев атап өткендей: «Мал шаруашылығының өте тиімді түрі болғандығын патша әкімшілігінің есептері де куәландырады. Дала генерал-губернаторлығының Дала облыстарын жаратылыстану-тарихи және шаруашылық-статистикалық зерттеу туралы есебінде атап өтіледі: Ғасырлық тәжірибе мен нақты қалыптасқан әдістердің арқасында қырғыздар өздерінің мал шаруашылығына кез-келген басқа мәдениетке жарамсыз дала кеңістігін де қолдана алады» [2, 201]. Осылайша, Қазақстанның дәстүрлі экономикасының көпсатылы құрылымы жеткілікті дәрежеде біртекті болды, аймақ халқының басты кәсібі ұзақ уақыт бойы

аграрлық өндіріс болып қала берді, ал өнеркәсіптік өндіріс өте аз дамыды және іс жүзінде аймақ экономикасында маңызды рөл атқармады.

Тиісті мәселелер шеңберіндегі жан-жақты тарихи-этнографиялық зерттеулер сөзсіз теориялық және практикалық қызығушылық тудырады. Ұлы ғалым Әбу Насыр Әл-Фараби медицинаны адам ағзасының жағдайы, адамдардың денсаулығын сақтау және нығайту, ауырсынуды азайту және жеңілдету туралы ғылым ретінде бағалады. Бұл жерде шығыс медицинасының негізін қалаушы Әбу Әли ибн Сина жалпы медицинаны денсаулықты сақтау, аурудан құтылу үшін адам ағзасын зерттейтін ғылым ретінде қарастырғанын атап өткен жөн [4].

Қазақ халық медицинасын зерттейтін ғалымдар өз еңбектерінде халықтық медицинаны өсімдіктер мен жануарлардан алынатын емдік өнімдер мен минералдардың емдік қасиеттері, түрлі аурулардың белгілері, оларды емдеу және алдын алу әдістері туралы тарихи даму процесінде халық санасында қалыптасқан эмпирикалық (практикалық) білім жүйесі ретінде қарастырады.

Дәстүрлі медицина тарихын зерттеуге арналған еңбектерді шартты түрде топтарға бөлуге болады. Біреуіне авторлардың өздері сол кезеңдегі емдеу мысалдарымен тікелей таныс болған шығармаларды жатқызу керек. Бұл авторлар дәстүрлі медицина туралы үлкен материалды қорытындылап қана қоймай, оны талдай алды [5]

Кейбір авторлар медициналық мекемелердің қызметкерлері болды. Сондықтан, олардың жұмыстары атқарылған жұмыс туралы есептерге көбірек ұқсайды, оларда статистикалық мәліметтер де бар. Бұл есептерде дәстүрлі медицина материалдары да берілген. Алайда, олар халықтық дәстүрлі емдеу әдістеріне айқын немқұрайлылық танытады, өйткені авторлар оларды жетілдірілген заманауи тәсілдерден алыс деп санайды. Белгілі зерттеуші А.Левшин адамдар арасында құтыруды емдеудің бір нұсқасын сипаттай отырып, халық емшілерін емдеу әдістері туралы жазды [6].

1887 жылы А.Н. Краснов қазақ дәрігерлерінің науқастарды емдеуде шөптерді қолдануы туралы айтады. Ол халықтық емшілердің шөптер туралы кең білімін, пайдалы және зиянды дәрілік шөптерді тану қабілеті мен икемділіктерін атап өтеді. Тағы бір зерттеуші А. Ягмин өзінің «Қырғыз-қайсақ даласы және олардың тұрғындары» атты еңбегінде қазақ дәрігерлерінің терапия және хирургия туралы түсініктерін атап өтеді. Сонымен, тамырдан жүрек соғуы арқылы олар аурудың белгілерін анықтай алады. Автор қымыздың емдік қасиеттеріне ерекше көңіл бөліп, жарақат және сынықтар кезінде дәрігерлер арнайы таңғыштар қолданғанын атап өтеді [7].

Қазақ даласындағы жергілікті тұрғындарды емдейтін дәрігерлердің (емшілердің) ауру түрлерін анықтап талдауын, емдеу тәсілдерін сипаттайтын В.Поттоның қолжазбалары қызығушылық тудырады. Қазақ даласында Кеңес өкіметінің орнауымен дәстүрлі емдеу әдістеріне де, емшілердің өздеріне де қатысы көзқарастар теріс болды. Бақсылар, емшілер, дәрігерлер саяси құқықтарынан айырылды, Олар құғынға ұшырап, дәстүрлі медицина құлдырады. Тоталитаризм кезеңіндегі аймақтың медицинасы тарихы коммунистік идеологияның айқын шабуылына ие болды. Бұл процесс сол кезеңдегі кейбір зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапты [8].

Қазақ халқының ұлттық, дәстүрлі медицинасының тақырыбы Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінен бастап жаңа қарқынмен ғылыми тұрғыда зерттеле бастады. Қазір медицинамен қатар дәстүрлі қазақ медицинасы да қатар жүреді. Көптеген заманауи зерттеулер осы мәселеге арналған. Олардың ішінде Х.А. Аллаяров, С. Гжывач, В.Н. Басилов, В.И. Харитоновна, С.Б. Шадманованың еңбектерін атап өтуге болады. С. Гжывачтың пікірінше, қазақ дәстүрлі медицинасының қалыптасуына халықтың көшпелі өмір салты әсер еткен. Осыған сүйене отырып, емшілердің өздері емдеу әдістері мен тәсілдерін және қандай құралдарды қолдану керектігін анықтады. Автордың пікірінше, қазақ халық медицинасында эзотерика мен биоэнерготерапия элементтері бар. В.Н. Басиловтың пікірінше, Орталық Азия халықтары, оның ішінде қазақтар үшін шаманизм

элементтерін қолдана отырып, осы уақытқа дейін емделушілердің сақталуы тән. Сонымен қатар, шаманизм ұрпақтан-ұрпаққа берілетін тұқым қуалайтын сипатқа ие [9].

Түркістан өлкесіндегі халық емшілігінің даму тарихына С.Б. Шадманованың еңбектері мен зерттеулері арналған. Автор емшілердің қолданатын дәрі-дәрмектері мен негізгі емдеу әдістерін атап өтті. Қазақ халық медицинасының тарихы қазақстандық ғалымдардың ғылыми зерттеулерінде жалғасын тапты. Осы мәселені қозғайтын қазіргі заманғы зерттеушілердің ең танымалы Т. Шарманов, Е.Әбілқасымов, Е. Оразақов, А.Т. Төлеубаев, Ө. Әбдіраман, Ж. Дәуренбеков пен Е. Тұрсынов], К. Байбосынов пен А. Исақовтың [10] еңбектерінде көрсетілген.

Жалпы аталған зерттеулер қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен тіршілік ету салаларының бірі - халықтық медицинаның қалыптасу тарихына арналған. Авторлар «халықтық медицина», «халық емшісі» ұғымдарын анықтайды және олардың халық өміріндегі орнын жан-жақты қарастырады. Сондай-ақ, авторлар халықтық медицинадағы зерттеулерге және бұрын белгісіз болған жаңа мәліметтерге сүйенді, олар дәстүрлі емшіліктің тарихи даму себептерін, әртүрлі кезеңдердегі қазақ халық медицинасындағы тоқырау себептерін ашуға тырысты.

Талқылау

Қазақ халқының дәстүрлі емшілік жүйесі нақты тарихи-этнографиялық зерттеу объектісі ретінде олардың тіршілігін қамтамасыз етудің маңызды және ажырамас бөлігі ретінде әрекет етеді. Ғасырлар бойы қалыптасқан этномедицинаның тіршілікті қамтамасыз ететін функциясының және этностардың тіршілігін қолдауға бағытталған материалдық және рухани мәдениеттің құрамдас бөлігінің нақты көрінісі аурулардың алдын алу және емдеу үшін қолданылатын жалпы және нақты емдеу әдістері мен құралдарында, этникалық мәдениеттің әлеуметтік-экономикалық, салттық-мәдени және басқа аспектілерінде көрінеді.

Тікелей халықтық медицина - бұл денсаулық туралы идеялардың даму тарихындағы алғашқы кезеңдердің бірі және оны сақтау дағдылары, бұл олардың дамуының белгілі бір кезеңінде барлық этникалық топтарға бірдей тән. Денсаулықты сақтау жүйесі ретінде халықтық медицинаның екі жақтылығы - бұл қызметтің өнімі және қоғамның одан әрі өмір сүруінің шарты. Сонымен қатар, бұл жүйе мифтер мен әлеуметтік-нормативтік мінез-құлыққа ерудің арқасында рухани мәдениеттің де, оны тасымалдаушылардың өмірін сақтауға бағытталған материалдық мәдениеттің де бөлігі болып табылады.

Халықтық медицинаның тамыры ғасырлар бойы қалыптасқан және оның өміршеңдігі сауықтырудың тиімді жүйесін адам жанының ең жақын жақтарын терең білумен үйлестірген атаусыз энтузиастардың құпияларына сүйенеді [11, 32].

«Этномедицина» терминін «халықтық» немесе «дәстүрлі» медицина терминдерімен байланыстыруға, оны белгілі бір халықтың (этностың) өмірінде қолданылатын емдеу әдістері мен құралдарының жиынтығы ретінде қарастыруға болады. Халықтық медицинаның қолданбалы аспектісін зерттеу де өзекті болып табылады, өйткені ауруларды емдеу этностардың ең шұғыл қажеттіліктерінің бірі болып табылады және олардың жинақталған тәжірибесі этникалық және ғылыми медицина өзара әрекеттесу мен өзара байытуға жол тапқан қазіргі жағдайда талап етілуі мүмкін [12, 3].

Этномедициналық дәстүрлердің ерекше «қарапайым» белгілері, ең алдымен, осы мәдениеттің ажырамас бөлігі және осы ерекшеліктерді тудырған әлеуметтік құрылым ретінде қарастырылады. Дәстүрлі медицинада діни-магиялық элементтердің дамуына дәстүрлі емдеу тәжірибелердің жартылай жасырын күйден шығып, еркін жұмыс істей бастауы да үлкен әсер етті.

Этнографиялық зерттеулердің эмпирикалық материалын зерделеу қазіргі заманғы медицинада емдеу құралдары мен әдістерінің мүмкіндігін кеңейтуге жол ашады. Халықтық медицина дәстүрлі-тұрмыстық мәдениеттің ажырамас бөлігі болып табылады, соңғысы этнографиялық ғылымның пәндік саласының негізгі өзегін құрайды. Бұл жағдай

әлем халықтарының этнографиялық сипаттамасы үшін халықтық медицинаны зерттеудің маңыздылығын анықтайды.

Халықтық медицина - бұл тұрақты және сарқылмас қайнар көзі, оның құрамында адам денсаулығын сақтауға арналған өмірлік маңызды және әртүрлі ауруларды емдеуге арналған көптеген құралдарды анықталған, олар зерттеліп, тәжірибеде қолданылуда. Басқа халықтар сияқты қазақтардың табиғи-климаттық өмір сүру жағдайларының байлығы мен бірегейлігі оларға ауруларды емдеуде және денсаулығын сақтауда бай тәжірибе жинақтауға мүмкіндік берді. Алайда, бұл тәжірибенің қалыптасуы мен жинақталуы табиғаттың байлығымен ғана емес, сонымен бірге халықтың ой-өрісімен, дүниетаным ерекшеліктерімен және әлеуметтік-экономикалық қатынастардың сипатымен байланысты [12, 3].

Қазақтарда емдеу саласындағы тәжірибе мен білімді берудің негізгі жолы ауызша және көзбен көрінетін түрде болды. Дәстүрлі медициналық мәдениетті зерттеудің тарихи тәсілі бізге этникалық қауымдастықтардың мәдени өзара әрекеттесуін ашуға және этникалық өмірдегі халықтық медицинаның орны мен ролін анықтауға мүмкіндік береді. Этномедицинаның материалдық және рухани тығыз үйлесімдегі барлық жетістіктері біздің алдымызда мәдени құбылыс ретінде көрінеді.

Тарих көрсеткендей, емшіліктің қалыптасуы бірнеше кезеңнен өтті. Бірақ емшілік қай жерде пайда болса да, ол кейіннен бүкіл әлемге таралды. Әлемнің алыс бөліктерінің емшілерінің таңғажайып ұқсастығы - бұл қалай мүмкін болды деген сұрақ тудырады. Оның ықтимал түсіндірмелерінің бірі - оның әр түрлі аймақтарда өздігінен пайда болуы, әлеуметтік қажеттіліктерге немесе барлық адамдарға тән ішкі тенденцияларға байланысты болуы. Сондай-ақ, бұл ұқсастық ортақ ата-бабалардың көші-қон процесі нәтижесі болуы мүмкін. Бұдан қорытындылайтынымыз, егер мыңдаған жылдар бойы емшіліктің кең таралуын оның туған жерінен енуімен ғана түсіндіруге болмайтын болса, онда ол әртүрлі мәдениеттерде әртүрлі уақытта пайда болып отырған.

Орталық және Оңтүстік-Шығыс Азия аймағында жинақталған ежелгі дәрігерлердің тарихи тәжірибесі, трактаттарда жазылған, тибет медицинасының бастаулары, оның негізінде Шығыстың ежелгі медицинасының жетістіктері жатыр – олар ежелгі үнді, қытай және парсы ислам медицинасының қазынасына енді. Аббасидтер билігі кезінде білімді парсылар, еврейлер, гректер, сириялықтардың Бағдатта кездесуі үшін жағдайлары жасалды. Сириялықтар негізінен грек тілінен философиялық, медициналық және теологиялық жазбаларды аударуда бай тәжірибеге ие болды. Халифа әл-Мамун грек философтарының шығармаларын араб тіліне аудару кеңсесін құрды. X-XI ғасырларда Мамун Шах Хорезмде «Академия» ұйымдастырды. Араб медицинасы, астрономия сияқты, грек медицинасының тікелей жалғасы болды. Арабтар оны жаңа аурулар мен дәрі-дәрмектер туралы біліммен толықтырды. Бұл ислам дінінің кең географиялық аймаққа таралуының арқасында мүмкін болды.

Мұсылман елдерінде білім алған ғалымдар денсаулықты сақтаудың халықтық тәжірибесіне құнды бақылаулар мен жергілікті дәстүрлермен бірігіп, білім беру, өмір салты, әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері мен этикеті арқылы жүзеге асырылған медициналық трактаттар әкелді. Науқасты емдеу, ең алдымен, аурудың себептерін анықтауға, олардың этиологиясы мен диагностикасына негізделген. Қазақтардағы аурудың себебі туралы халықтық түсініктерде екі топты ажыратуға болады.

1) Нақты себептерге байланысты пайда болатын және табиғи құбылыс ретінде қабылданатын ауру түрлері. Аурудың негізгі себебі ретінде сапасыз тағамды тұтыну, улы жануардың шағуы, суық тию, отты абайсыз пайдалану және т.б. болуы мүмкін.

2) Магиялық, анимистік және діни идеялармен байланысты аурудың пайда болу себептері бұл жағдайда ауру адамға табиғи күштерден тыс бөтен әрекет ретінде немесе кез-келген күнә үшін жаза ретінде қабылданды (Алланың қаһарын тудырды) және ауру адамды күнәлардан тазартуы керек деген себеппен.

Қазақтардың өмір сүруінің едәуір аумағын сипаттайтын далалық этнографиялық материалды талдау көрсеткендей, халықтық идеялар бойынша аурудың себептері келесідей болуы мүмкін:

- а) табиғаттан тыс зұлым күштер немесе құдайлар тудыратын аурулар;
- б) басқа адамның саналы түрде адам денсаулығына келтірген қасақана зияны («бүліну», «жаман көз», «жала жабу», «түйілу» және т.б.);
- в) дәстүрлі мінез-құлық нормаларын, оның ішінде діни нормаларды бұзу (жерлеу рәсіміне, үйлену рәсіміне, қасиетті күндер мен сандарға және т.б. байланысты тыйымдар);
- г) күтпеген кездесу, кездейсоқ қолайсыз оқиға немесе табиғат құбылысы (жаман түс, шошыну, иттің ұлуы).

Қазақтар, барлық түркі халықтары сияқты, жын, пері, шайтан әлемінің кеңістіктік-уақыттық координаттарында адамдар әлемімен қатар өмір сүру туралы түсініктерге ие болды. Зұлым күштердің орналасқан жері – қараңғы қалың орман, адам қолы жетпейтін және жүрмейтін жерлер, ескі қирандылар. Халық сенімі бойынша, олар өз істерін түнде жасайды, сондықтан олармен түнде кездесіп ауырып қалу мүмкін болды. Белгілі бір ауруды анықтаудың бірқатар сиқырлы әдістері болды. Халық емшілері дұғалы сөздің шексіз күшіне сенді: ол күн күркіреу мен найзағай, дауыл мен жанбырды тудыруы немесе тоқтатуы, егінді көбейтіп, бедеулікті тудыруы, байлықты көбейтіп немесе жойып, денсаулықты, сұлулықты, сүйіспеншілікті беру немесе алып тастау, қару-жаракқа дәлдік беру және қол сұғылмайтын жауынгерді осал ету, жараларды емдеу және жараларды тудыру, қанды тоқтату мен қан кетуді тудырады.

Дәстүрлі нанымдарға сәйкес, аурулардың себептері зиянды әсерлерден, адам ағзасына шынайы зұлым рухтардың енуінен, ата-бабалар әлемінің әсерінен, адамның өмірлік күштерін бейнелейтін рухани заттардың бірінен айырылуынан көрінді. Аурулардың себептері туралы мистикалық көзқарастар оларды емдеудің және алдын-алудың сиқырлы әдістеріне сәйкес келді, олар дәстүрлі медицинаның бірыңғай жүйесін ұтымды құралдармен біріктірді. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және мәдени өзгерістер рухани саладағы өзгерістермен қатар жүреді. Ұлттық мәдениетті қалыптастыруда ұйымның қай сатысында болсын - қарабайыр немесе қалыптасқан жүйеге қарамастан - діни нанымдар маңызды рөл атқарады [13]. Қазақтардың халықтық медициналық білімінің негіздері ежелгі түркілердің наным-сенімдерінің көріністерінен бастау алады.

Осыған байланысты қазақтарда жан туралы жалпы түркі ұғымының (құт) болуын, белгілі бір түстерге ерекше көңіл бөлуі, көз моншақтарды тұмар ретінде пайдалануды; оны зұлым көзден емдеудің сиқырлы рәсімдерінде қолдануды; ағаштар мен бұталарға сиқырлы (оның ішінде емдік) қасиеттерді құрметтеу және беру; қорғаныс ретінде тотемдік жануарлардың сүйек пен тістерін қолдану; табиғи құбылыстарды рухтандыру; қорқыныш пен үрей сезімдеріне қарсы бірқатар сиқырлы емдеу әдістерін қолдану, жын-шайтандар мен жаман ауруды адам ағзасынан шығаруға бағытталған рәсімдер және т.б.

Сонымен қатар, төрт түлік малдан алынатын әртүрлі құралдарды, ең алдымен сүт өнімдерін (сүт, қаймақ, май және т.б.) ішкі және сыртқы қолдануға кеңінен пайдаланды: суық тиген кезде - ыстық сүт ішу және қойдың құйрық майымен ысқылау, терінің әртүрлі зақымдануына - қышқыл сүт және қаймақ және т.б. әдістер. Халықтық медицина туралы білім әдетте ұрпақтан-ұрпаққа беріледі; халық емшілері аурулардың сипаты мен белгілеріне байланысты сараланған емдеудің өте ұтымды әдістерін жасады.

Баланың болашақ әл-ауқатына қамқорлық оның дүниеге келуінен бұрын басталды, бұл ең алдымен баланың физикалық сау және әдемі болып туылуына бағытталған іс-әрекеттерде көрінді. Бұл болашақ анаға, кейде әкеге де қатысты бірқатар шектеулермен, тыйымдармен байланысты болды. Әрі қарай, жүктілік кезінде, босанған әйелге сақтауы керек сақтық шаралары, нәрестені қорғау мәселелері қарастырылды. «Жаман көзден» қорғау үшін баланың қолына түрлі-түсті жүннен жасалған жіп немесе жарқын моншақ

байланған, жаңа туған нәрестемен қонаққа бара жатқанда, оның маңдайына күйе жағып, ал ауыршаң немесе көп жылайтын балаларды емшіге көрсеткен.

Дәстүрлі емшіліктің, оның тәжірибесінің және теориясының дамуы елдің және оның жекелеген аймақтарының мәдени тарихының органикалық бөліктерінің бірі болып табылады. Адам физиологиясын ғасырлар бойы бақылап келе жатқан халық медицинасы, оның психикалық және биоэнергетикалық салаларына интуитивті деңгейде енуі, өсімдіктерден, жануарлардан алынатын өнімдердің, минералдардың емдік қасиеттері туралы ұтымды білімі ауызша үлгіде дамып және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды.

Қазақтардың дәстүрлі емшілік білімі ұжымдық халық тәжірибесінің өнімі ретінде аурудың сипаты мен белгілеріне қарай сараланған аурулардың алдын алу мен емдеудің эмпирикалық тәсілдерінің тұтас жүйесін әзірледі. Емдеу құралдарының кешені дәстүрлі болып, материалдық және рухани мәдениеттің жалпы жағдайына, күнделікті өмір мен тіршілік ерекшеліктеріне және ең алдымен негізгі құралдарды алу тәсілдеріне байланысты болды.

Қазақ халқы табиғатқа қатысты өз бақылауларын тереңдетіп, оларды өмір сүру деңгейін жақсарту үшін қолдана отырып, басқа қолданбалы білімдермен қатар адамдардың ауруларына көмек көрсету әдістерін әзірлеп, өзінің қайталанбас халықтық медицинасын қалыптастырды. Егер қоғамның үстем таптары білікті маман дәрігерлердің көмегіне жүгіне алса, онда қарапайым халық денсаулығына өз күшімен қамқорлық жасауы керек еді. Қазақтарда, өлкенің барлық басқа халықтары сияқты, Кеңес өкіметіне дейін халықтық медицинаның әдістері мен құралдары көбінесе ауруларға көмек көрсетудің жалғыз және негізгі түрі болды.

Қазақстанда исламның таралуы қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі өзгерістерге алып келді, бұл олардың халықтық медициналық білімдеріне әсер етті: мұсылман әулиелерін құрметтеуге байланысты салт-жоралар кешені пайда болды; емдеу әдістері Құран аяттарын оқумен толықтырылды; сүндетеу салты және т.б. қалыптасты [14].

Қазақтардың дәстүрлі халықтық-медициналық білім саласы түркілердің ежелгі дүниетанымын бейнелейтін исламға дейінгі дәстүрлер мен рәсімдерді қамтыды. Исламның таралуы қазақтардың халықтық емдеу ісіне тек сыртқы көріністер, атрибуттар, атаулардың өзгеруіне әкелді, бірақ халықтық медициналық білімнің құрылымы мен мазмұны негізінен өзгеріссіз сақталды. Қазақтардағы емшілер категориясы өзінің функциялары мен мәртебесіне байланысты жалпы қоғамнан жақсы ерекшеленеді және бірқатар арнайы түсініктермен, терминдермен белгіленеді.

Қазіргі заманауи денсаулық сақтау жүйесінде орта және жоғары оқу орындарында арнайы білім алған дәрігерлердің қызметі халықтық емдеудің әрі қарай дамуына нұқсан келтірмеді. Қазақ халқы ғасырлар бойы жинақталған бай тәжірибені ұрпақтан-ұрпаққа беріп, мәңгілік құндылықтарды мұраға қалдырды. Кейінгі ұрпақтар ата-бабаларының нұсқауларын мұқият сақтап, оларды бұрмаламауға, керісінше одан әрі дамытып, келесі ұрпаққа беруге тырысты. Бізге ғасырлар тереңінен жеткен осындай құнды мұраның бір түрін - халықтық медицина деп атауға болады.

Қазақ халық медицинасына ежелден бері назар аударылып келеді, өйткені халықтың денсаулығы кез келген елдің басты проблемасы болды. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы үшін халық емшілігінің рөлі ерекше маңызды болды. Атқа мінудің үлкен шеберлігі мен тәжірибесі бар, шексіз далада еркін өмір сүрген, мал шаруашылығымен де, егіншілікпен де бірдей айналысқан қазақ халқы адам үшін пайдалы заттардың мәнін түсініп, бағалай білді. Қазақтардың өз денсаулығын бақылауы, аурулардың алдын алумен айналысуы, дене мен рухтың тазалығын сақтауға ұмтылуы - мұның бәрі күнделікті тәжірибеден туындайтын құндылықтар.

Қазақ халқы ұзақ уақыт ішінде әр түрлі медициналық дағдыларға сүйене отырып, халықтық медицинаның жинақталған тәжірибесін ғасырлар бойы емдеуде қолданды. Мал шаруашылығымен айналысу қазақтарға жануарлар ағзаларының ішкі құрылысы туралы білім алуға мүмкіндік берді, бұл олардың адам анатомиясы туралы білімдерін кеңейтуге

көмектесті. Қазақ халық емшілерінің емдеу жүйесі Ежелгі Шығыс емшілерімен ортақ қасиеттерге ие болды. Халық емшісі - бұл өз қызметін өз дәуіріне, ортасына сәйкес, халықтың болмысы мен күн көрісі, шаруашылығы, тұрғылықты жер туралы идеяларына сәйкес жүзеге асыратын адам. Әр халықтың өзіне ғана тән мәдениеті, тарихы, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері сияқты, барлық этностардың сәйкесінше өздерінің медициналық түсініктері мен емдеу әдістері де бар. Сондықтан халықтық медицина – тарихи-этнографиялық құбылыс [15, 119].

Көптеген ғасырлар бойы әр халық өзінше дамыды, өздерінің дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары дамыды, сол сияқты барлық халықтар әртүрлі аурулардан құтылу жолдарын іздеді. Адамдар аурудың себептерін табуға, олардың алдын-алу және бақылау әдістерін жасауға, өз емдеу әдістерін қалыптастыруға тырысты.

Жалпы, халықтық медицина екі үлкен түрге бөлінеді: магиялық (сиқырлы) және эмпирикалық медицина. Әр түрлі дұғаларға, сиқыршылыққа негізделген халықтық емдеу магиялық медицинаға, ал эмпирикалық медицинаға мыңжылдық практикалық тәжірибеге негізделген халықтық емдеу жатады. Қазақ халықтық медицинасында дәстүрлі медицинаның осы екі түрі де кездеседі.

Қазақтардағы халық емшілігі - олардың тіршілігін қамтамасыз ету жүйесінің бөлігі болып табылады және табиғи, әлеуметтік-мәдени мекендеу ортасына бейімделу арқылы денсаулықты қалпына келтіру процесі ретінде жеке және этникалық деңгейде әрекет етеді. Соңғысы этномедицинаның басым және жетекші рационалды компоненттеріне де, кейбір иррационалдыларға да қатысты (онсыз пайдалы тұстарын таңдау мүмкін емес). Биологиялық тіршілікті қамтамасыз ету әлеуметтік-мәдени қызметті ынталандырып қана қоймайды, сонымен қатар белгілі бір дәрежеде әлеуметтік-мәдени этникалық параметрлер мен көзқарастармен реттеледі және ең алдымен денсаулықты сақтауға бағытталған.

Этнос мәдениеті адам қызметінің әртүрлі түрлерін институционалды әдістерінің жиынтығымен анықталады және тұтастай алғанда этностың әлеуметтік организм ретінде жұмыс істеуі мен дамуын қамтамасыз етеді. Халықтың тіршілігін қамтамасыз ету құрылымындағы халық емшілігі - қажеттілік, олардың денсаулығы үшін күрестің негізгі факторы ретінде әрекет етеді. Медициналық мекемелер ашылғанға дейін ол жалпы этностардың сақталуына мүмкіндік берді. Этномедицина ұзақ уақыт бойы әртүрлі деңгейдегі және бағыттағы зерттеушілердің назарын аударды, бұл дереккөздерді талдау нәтижесімен расталады. Соңғы кезеңдерде бұл қызығушылық арта түсті. Зерттелген халықтардың медицинасы екі деңгейде болды: тұрмыстық (әр отбасында) және кәсіби.

Халық арасында белгілі бір жағдайларға байланысты (бақылаулар, емдеу нәтижелерін талдау, адамның, жануарлардың, құстардың анатомиялық құрылымына қызығушылық таныту, тәжірибені басқа дәрігерлерге беру, нашар дамыған денсаулық сақтау жүйесі, ауылдардың емдеу пункттерінен қашықтығы және т.б.) нақты медициналық көмек көрсетумен айналысатын адамдар санаты біртіндеп ерекшеленді - емшілер, сынықшылар, емдік массаж терапевттері, сүліктермен емдеу мамандары т.б. Соңғыларының ішінде көрсетілетін көмек түрлері бойынша тұлғалар ерекше көзге түсті: дұға салу арқылы емдеушілер, молдалар. Түркі халықтарының арасында, исламды ұстанатын барлық халықтар сияқты, сүндетке отырғызатын мамандары да болды [16].

Халық арасында емшілер көбінесе егде жастағы адамдар болды, олар күнделікті тәжірибемен білімді болды. Сондай-ақ, жастар - әдетте емшілердің балалары немесе жақын туыстары болды. Дәрігерлердің осы санатының ішінде дәрі-дәрмек рецептері мен көмек көрсету әдістерінің құпиялылығы жиі атап өтілді, бұл дәстүрлі отбасылық мектептердің бір түрін құруға ықпал етті. Эмпирикалық медицина құралдарымен емдеу практикасы, әдетте, әйелдердің үлесі болды, дегенмен емші-ерлер де болды (сынған сүйекті салу, сүндеттеу, магия және т.б.).

Көз тию, жың-шайтан аралаудан туындаған ауруды емші ғана емдей алады деп саналған. Бүгінгі таңда - бұл қарт және орта жастағы адамдар, олар өз дағдыларына әдеттегідей қарайды. Басқалардың оларға деген көзқарасы, бұрын да, қазір де - олардың

емші ретінде өз функцияларын қаншалықты сәтті орындағанына байланысты. Олардың ішінде ең тәжірибелілері өздерінің тұрғылықты жерінен тыс аймақтарда жоғары бағаланды. Әрбір емші, тіпті атақ-даңққа ие болса да, бұрыннан жинақталған тәжірибе мен білімге қанағаттанбайды және мүмкіндігінше басқалардан жаңа ақпарат алуға тырысады.

Түркі халықтары арасында кең таралған аурулардың жіктелуі белгілі бір себеп-салдарлық байланыстар мен олардың пайда болу заңдылықтарының белгілегенін көрсетті. Егер кейбір ауруларды сыртқы көріністерімен немесе белгілерімен (мысалы, тері аурулары) емдеу әдістерінде дәстүрлі медицина шынымен де ұтымды болса, онда ішкі ағзадағы, әсіресе жұқпалы ауруларды емдеуде олар қандай да бір зұлым күштердің денеге енуінен туындайды деген сеніммен байланысты тәсіл басым болды деген қорытынды жасауға болады. Кейбір емшілер, бақсылар аурудың себебін түсіндіруде - бұл ауруды адамдарға күнәлары үшін жіберілген Құдайдың жазасы ретінде деп негіздеді. Әрине, мұндай үрдістің пайда болуы мен таралуы дінді қабылдаумен байланысты болды [16].

Сонымен қатар, халық емшілері өз мүмкіндіктерінің шегін білгендігін де атап өту керек. Мысалы, емшілер жұқпалы ауруларды мүлдем емдеуден, аурудың өткір кезеңінде науқасқа ем беруге бас тартады; аурулардың діни-сиқырлы себептерімен қатар өздерінің білімдеріне сәйкес аурулардың материалдық себептерін тапты: тағамның мөлшері мен сапасының, қоршаған ортаның температурасының, климаттың, атмосфералық құбылыстардың әсері, жеке гигиенаның болмауы және тұрғын үйді лас ұстау, физикалық жұмыстың жеткіліксіздігі немесе шамадан тыс болуы және т.б., бір сөзбен айтқанда, арнайы диагностикалық құралдар мен құрылғылардың көмегімен анықталуы мүмкін себептер. Осылайша, халықтың емшілік жүйесінде эмпирикалық білім мен емдеудің компоненттерін, сондай-ақ әртүрлі қисында біріктірілген діни-сиқырлы идеялар мен әрекеттерді ажыратуға болады. Физиотерапиялық әдістер де қолданылды, жарақаттарды емдеу дағдылары және т.б. Дәстүрлі медицинада психотерапиялық әдістерге - емдік дұғаларға айтарлықтай орын берілді [17, 3-19].

Түркі халықтарының халық емшілігіндегі жалпы және ерекше тұстары этностың шаруашылық-мәдени дамуының негізгі бағытынан (табиғи орта, шаруашылық және материалдық мәдениет арасындағы байланыс) байқалады [18].

Қазақтар дәстүрлі шаруашылық қызметтің жақын түрлерімен – көшпелі, жартылай көшпелі мал шаруашылығы және егіншілікпен айналысады. Осыған байланысты қазақтарда дәстүрлі материалдық, рухани мәдениеттің барлық элементтері жетілдірілген. Халық емшілігінде - этномедицинадағы емдік әдістер халықтың этникалық және этнотерриториялық ерекшеліктерінің барлық жетістіктері қолданылды. Мысалы, зерттелетін материалдан ішінара көз жеткізе алатынымыздай, фармакогнозия мен фармакопияда дәрілік шөптерді таңдау мен қолданудың этникалық және аймақтық ерекшеліктері, оларды жинау, шикізатты өңдеу, олардан дәрі-дәрмектерді дайындау ерекшеліктері бар, көбінесе мүлдем жаңа емдік қасиеті бар дәрі-дәрмектерді қолдану ерекшеліктері және оларды басқа емдеу әдістерімен біріктіру үрдісі байқалады.

Өсімдіктердің емдік қасиеттерін тану сиқырлы күшке ие шөптер туралы көптеген аңыздарда көрініс тапты. Сонымен қатар, медициналық көмектің тұрақты қажеттілігі өз кезегінде халықтың дәстүрлі шаруашылық өмірінің көптеген аспектілеріне әсер еткенін атап өткен жөн. Мысалы, өсімдіктерді жинау, кептіру және қолдану кезінде халықтар белгілі бір дағдылар мен дәстүрлерді, этикетті дамытты (ұстамды болу, балағат сөздер қолданбуы, шыдамдылық танытуы және т.б.) [16]. Сонымен қатар, дәрілік шикізатты бастапқы өңдеу, дәрі-дәрмектерді дайындау, оларды пайдалану және көршілерге, науқастарға беру этномедицинаны ұлттық экономикалық қызметтің бір бөлігі ретінде қарастыруға итермелейді, ал жеке және отбасылық тазалық пен санитарлық нормаларды сақтау, негізінен, олардың күнделікті өміріне енеді.

Дәрілік өсімдіктермен емдеу кезінде қайнатпалар, тұнбалар, сығындылар, жақпа майлар, ұнтақтар, демделген шайлар дайындалып, оларды дайындау үшін емдік

өсімдіктердің тамыры немесе бүкіл өсімдік қолданылды. Сонымен қатар, бір өсімдікті әртүрлі ауруларға қолдануға болады, бірақ оларды жасау, қолдану әдістері мен тәсілдері, мөлшері бірдей болмауы мүмкін. Жақпа майлар жабайы (борсық, жылан т.б) және үй жануарларының майы негізінде дайындалады (жылқы, қой, үй құстары).

Емдік тәжірибеде дәрілік өсімдіктерді әртүрлі халықтардың қолдануында ұқсастықтары да бар, бұл қоныстанудың, табиғи-климаттық аймақтардың жақындығымен, тарихи-мәдени өзара байланыстармен және т.б. түсіндіріледі, ал кейбір өсімдіктерді емдік мақсатта пайдалану тек жеке халықтарға ғана тән болып келеді. Көптеген халықтар арасында кең таралған және аз белгілі өсімдіктерді қолдана отырып, бірқатар ауруларды емдеу әдістері мен тәсілдері өте қызықты және ерекше деп айтуға болады. Бір қызығы, халық арасында улы өсімдіктерді біліп қана қоймай, оларды ауыр науқастарға (қатерлі ісік, басқа ісік түрлері) емдеуде де қолданады. Мыңдаған жылдар бойы табиғатты бақылап, біле отырып, эксперимент жасай отырып, адам өсімдіктердің әртүрлі қасиеттері, олардың барлық дерлік ауруларды емдеудегі таңғажайып қабілеті туралы білімдерін жинақтады.

Зерттеу нәтижесі

Қазіргі таңда біз ата-бабаларымыздың тәжірибесіне жүгінеміз. Бұл тәжірибе біздің тарихымыздың бір бөлігі болып табылады, біз оның жетістіктерін мұқият, қорғап, көбейтуіміз керек. Өсімдіктердің адам үшін рөлі баға жетпес, ол үлкен әлемнің бөлігі, табиғаттың бір бөлігі және адамдар бен өсімдіктер әлемі арасындағы үйлесімділік белгісі.

Түркі халықтарының дәстүрлі медицинасы үшін жануарлардан алынатын құралдарды емге қолдану кең тараған. Емдеу үшін жануарлардың әртүрлі бөліктері қолданылды: жүн, тері, бауыр, ішек, асқазан, тіл, өт және т.б. [18]. Қазақтар емдік мақсатта сүт өнімдерін кеңінен қолданды: сүт, май, ірімшік, сүзбе, қаймақ және т.б. Ал ауруларды алдын алу құралы ретінде, сондай-ақ өкпе аурулары, қан аздығы, сарқылу, қышыма кезінде қымыз бен шұбаттың таптырмас емдік қасиеттері белгілі. Қазақ емшілері ауруларды емдеуде қатық, құрт, күйдірілген сары май, басқа да жануарлар майларын кеңінен пайдаланды: жылқы, қой, қаз, тауық, кірпі, борсық т.б.

Көбінесе халықтық емдеу тәжірибесінде емшілер жануарлардың өнімдерін қолдануға жүгінді. Табиғи-климаттық, шаруашылық-тұрмыстық жағдайдың және емдеуде алдын алу шараларына қажеттіліктің өзіндік ерекшелігі емдеу әдістерін анықтауда және аурулардың алдын алуда дәстүрлі іс-қимылға жиі ықпал етті. Осындай емдік қасиеті бар, халықтық медицинада жануарлардан алынатын өнімдерге ақбөкеннің мүйізі жатады (дене қызыуын басуға және тазартқыш әсерге ие, метеоризмге, құрысуларға, бауыр ауруларына, безгекке, бас ауруына көмектеседі).

Халықтық емшілік үшін хирургиялық көмек көрсетудің әдістері мен тәсілдері ең қиыны болды, бұл кезде емшілердің дағдылары мен тәжірибесі буындардың шығып кетуін түзету, жүкті әйелдердің босануы, сүйек сынығы кезінде қажет болды. Бұл жағдайда адамның психологиясына әсер ететін және емдеу кезінде тыныштандыратын және алаңдататын құрал ретінде қызмет ететін белгілі бір рәсімдер жасалды. Хирургиялық әдістермен емдеу кезінде жіптер, таңғыш материалдар, сондай-ақ шөптер, жануарлардан алынатын өнімдер, минералдар қолданылды. Бұл тәжірибенің кейбіреулері тек жекелеген халықтарға ғана тән болғандықтан, оларды емдеудің ерекшелігі деп санауға болады. Айта кету керек, бұл шеберлікті әдетте оны мұра етіп алған емшілер иеленеді. Тәжірибе, салыстыру, талдау, түйсігі арқылы олар жарақаттың себебін анықтай білді (науқас байқамай құлады, салынған сынық орнына келмеді, денені дұрыс бұрмады, ауыр көтерді және т.б.). Олардың барлығы буын шығып кетуін сынықтан, ішкі ағза мүшелерінің дұрыс орналаспауы, жатырдың төмен түсіп кетуі және т.б. анық ажырата алды. Сынықшы-емшілер адам қаңқасының құрылымын, бұлшықеттердің, сүйектердің орналасуын жақсы білді. Сүйек жарақаты, ауруларын емдеу үшін немесе түзету кезінде сабын, жақпа майлар қолданылды, бұлшық еттерді уғалау (массаж) әдістерін жетік меңгерді.

Тарихи-этнографиялық материалды талдау деректері қазақтардың емшілік тәжірибесі күнделікті өмірде айтарлықтай орын алды, кеңінен қолданылды және оны екі түрде - сақтандырғыш (немесе алдын алу шаралары) және нақты емдік түрінде болды деген қорытындыға негіз береді. Бұл, біздің ойымызша, бірнеше себептерге байланысты. Ең алдымен, адам өз денсаулығын сақтауға, өз өмірі мен жақындарының өмірі үшін күресуге бейім. Аурудың көптеген себептері емшілерге түсініксіз болғанымен, олардың алдын алуға тырысты, емдеу әдістерін есте сақтап, білімі мен тәжірибесін жақындарына өткізіп отырды [12, 3-18].

Нәтижесінде (кейде тіпті білместен) адамдар өмірінің ең маңызды кезеңдерінде (бала туу, үйлену тойы, үйден шығу, т.б.) өздерінің қауіпсіздік шаралары мен құралдар жүйесін құрды: тұмар, көзмоншак тағу, дұға оқу. Осыған байланысты қауіпсіздік ырымдары мен рәсімдері (дініне қарамастан) әдеттерден, белгілерден, мінез-құлықтан көрініс тапты. Сонымен қатар, түркі халықтары арасында өз үйлерін, шаруашылық ғимараттарын қоршау т.б. бірқатар қауіпсіздік шаралары арқылы қарастырды.

Ауруларды емдеудегі кейбір магиялық әрекеттер қасиетті жерлермен және қайтыс болған ата-бабаларымен байланыстырылды. Психологиялық әсер ету әдістері де қолданылды (қорқыту, шошындыру, таңдану). Түркілердің пікірінше, Құранның арнайы сүрелерін оқу аурудан арылуға ықпал етті. Қазақтар арасында көбінесе аурудан жазылған кезде, ауыр немесе ұзақ созылмалы ауруларды жеңілдету үшін құрбандық шалынды. Ауру (аурудың рухы) құрбандыққа шалынатын малға өтеді деп сенім артқан.

Қорытынды

Жалпы түркі, оның ішінде қазақ халқында емдік мақсатта қолданылатын ең көп таралған әдістердің қатарына пұтқа табынушылық элементтерді, діни көзқарастарды қамтитын дұға оқу емдік әдістері де жатады, олар бүкіл емдеу процесінде немесе оның жекелеген сәттерінде магиялық әрекеттермен рәсімдерде айқын көрінеді. Дұғалардың сиқырлы күші сөздердің ерекше таңдалуымен, олардың үндестігімен, рифмімен күшейтіледі. Орындаушылар, әдетте, жергілікті атақты емшілер және адамдарға денсаулықты сақтауға және нығайтуға көмектесетін емдік тәжірибесі бар адамдар болды. Магиялық әдет-ғұрыптар, сөзсіз, әсіресе науқастың өзі сауығып кетуге сенім артқан кезінде айтарлықтай психотерапиялық әсер тудырды, ол кейде өздігінен оң емдік әсер етуі мүмкін, ал шын мәнінде дәрі-дәрмектермен сәтті үйлескенде, кейбір жағдайларда тез емделуге әкеледі. Осылайша, этномедицинаның мәдени жағы және онымен бірге екінші сигналдық жүйе арқылы жанама түрде этностың рухани мәдениетінің бүкіл саласы медициналық, физиологиялық деңгеймен және оның биологиялық іске асырылуымен байланысы айқындалады.

Қазақтардағы дәстүрлі емшілік ісі, емдеу құралдары мен әдістері тұтас кешен болып табылады. Онда табиғи-климаттық жағдайлармен, шаруашылық-тұрмыстық жағдаймен, белгілі бір аурулардың таралу жиілігімен, халықтық дәстүрлердің беріктігімен, көрші халықтармен мәдени байланыстармен анықталатын жалпы және ерекше жағдай байқалады. Жоғарыда қарастырылған мәліметтер халықтың тіршілігін қамтамасыз етудегі дәстүрлі медицинаның рөлі қаншалықты маңызды екенін бағалауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Артыкбаев Ж.О. Этнология и этнография. – Астана: Фолиант, 2001. – С. 304.
- 2 Джунусбаев С.М. Социально–экономическое положение Казахстана в конце XIX - начале XX вв // Поиск № 1 (2). Алматы, 2005. – С.198.
- 3 Бекмаханов Е.Б. Присоединение Казастана к России. Москва, 1957. – С. 26.
- 4 Алдашев А., Әлімханов Ж. Қазақтың халық медицинасының құпиясы. Алматы: Қазақстан, 1992. - С. 86.
- 5 Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент: Типо-литография О.А. Порцева, 1912. – С. 520; Колосов Г.А. Медицинская помощь инородцам Туркестана и

их отношение к русским врачам // Труды антропологического общества при Военно-медицинской академии. СПб., 1903. - С. 61-127; Шишов А. Сарты. Этнографическое и антропологическое исследование // Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Том 11. Ташкент, 1904. - С. 496.

6 Кушелевский В.У. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской долины. Том 3. Новый Маргилан: Типография Ферганского областного правления, 1891. - С. 476; Пославская А., Мандельштам Е. Обзор десятилетней деятельности амбулаторной лечебницы для туземных женщин и детей г. Ташкента. Ташкент, 1894. - С. 127; Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы: «Санат», 1996. - С. 656.

7 Краснов А.Н. Очерк быта семиреченских киргиз (чит. в собр. Отделения этнографии, 27 марта 1887 г.) // [Соч. А.Н. Краснова. [СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1887]. - С. 46; Ягмин А. Киргиз-Кайсацкие степи и их жители. Типография Карла Крайя. СПб., 1845. - С. 101.

8 Потто В. Из путевых заметок по степям. От Илека до Уила. - Военный сборник. - С. 153-172; 317-338 // Туркестанский сборник. 1878. Т. 185; Боровский П.Ф. Краткий очерк о состоянии санитарных и лечебных учреждений г. Ташкента до Октябрьской революции // За социалистическое здравоохранение Узбекистана. 1933. № 1-2. - С. 75-76; Лунин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность (конец XIX - начало XX в.). Ташкент: Издательство АН УзССР, 1962. - С. 344.

9 Аллаяров Х.А. История народной медицины Средней Азии. Дисс. ... докт. мед.наук. М., 1993. - С. 32; Прописнова Е.О. Рецензия на книгу С. Гжывач «Время перемен для казахской традиционной медицины» // Медицинская антропология и биоэтика. № 2 (2). М., 2011; Басилов В.Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. Наука. Москва, 1991. - С. 324; Харитоновна В.И. Немного о том, чем закончился «процесс отмирания религиозных верований» // Межэтнические взаимодействия и социокультурная адаптация народов Севера России. М., 2006. - С. 233-250; Шадманова С.Б. Деятельность русских врачей в Туркестане (в конце XIX - начале XX вв.) // Русская диаспора в Узбекистане: время, события, люди. Материалы научной конференции. Ташкент, 2009. - С. 212.

10 Шадманова С.Б. Деятельность русских врачей в Туркестане (в конце XIX - начале XX вв.) // Русская диаспора в Узбекистане: время, события, люди. Материалы научной конференции. Ташкент, 2009. - С. 64-71; Шарманов Т.Ш. Очерки по истории народной медицины Казахстана / Ин-т краев. патологии М-ва здравоохранения КазССР и др.; Под ред. чл.-кор. АМН СССР, проф. Т.Ш. Шарманова, чл.-кор. АН КазССР, проф. Б.А. Атчабарова. - Алма-Ата, 1978. - С. 209; Әбілқасымов Е. Қазақтың халық емшілері. Анықтамалық. Алматы, 1993. - 74 б.; Оразаков Е. Қазақ халық медицинасы. Алматы: Ғылым, 1989. - 80 б.; Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX вв). Алма-Ата: Ғылым, 1991. - С. 213; Әбдіраман Ө. Қазақтың дәстүрлі халық емшілігі. Алматы: Қазақпарат, 2002. - 320 б.; Дауренбеков Ж., Тұрсынов Е. Қазақ бақсы-балгерлері. Алматы, 1993. - 222 б.; Байбосынов К., Исақов Ә. Бақсылар. Алматы: Мерей, 1995. - 105 б.

11 Аллаяров Х.А. История народной медицины Средней Азии. Дисс. ... докт. мед.наук. М., 1993. - С. 32.

12 Бромлей Ю.В., Воронов А.А. Народная медицина как предмет этнографических исследований // СЭ. М., 1976. №5. - С.18.

13 Соколов И.И., Степанов В.В. Народная медицина - наука и традиционное знание. [Электронный ресурс]. СПб., 2001. URL: <http://medbookaide.ru/books/fold9001/book2052/>

14 Алексеев Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1980.

15 Джумагалиева К.В., Сармурзина Н., Кайргалиева Г.К. История традиционной медицины казахского народа / Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки, т. 2, № 1, 2020. - С.123.

16 Токарев С. А. Ранние формы религии. М., 1964. - С. 125.

- 17 Бехтерев В. Л. Роль внушения в общественной жизни// Обозрение психиатрии и экспериментальной психологии. М.-Л., 1898. № 1. - С. 19.
- 18 Никонова Л.И. Традиционная медицина тюркских народов Поволжья и Приуралья как часть системы их жизнеобеспечения. Рузаевка, 2000.

REFERENCES

- 1 Artykbaev Ž.O. Étnologiâ i étnografiâ. – Astana: Foliant, 2001. – S. 304.
- 2 Džunusbaev S.M. Social'no–ékonomičeskoe položenie Kazahstana v konce XIX - načale XX vv // Poisk № 1 (2). Almaty, 2005. – S.198.
- 3 Bekmahanov E.B. Prisoedinenie Kazastana k Rossii. Moskva, 1957. – S. 26.
- 4 Aldašev A., Älimhanov Ž. Kazak, tyñ halyk, medicinasynyñ k űpiäsy. Almaty: Kazak, stan, 1992. - S. 86.
- 5 Dobrosmyslov A.I. Taškent v prošlom i nastoâšem. Taškent: Tipo-litografiâ O.A. Porceva, 1912. – S. 520; Kolosov G.A. Medicinskaâ pomoš' inorodcam Turkestana i ih otnošenie k russkim vračam // Trudy antropologičeskogo obšestva pri Voенno-medicinskoj akademii. SPb., 1903. - S. 61-127; Šišov A. Sarty. Étnografičeskoe i antropologičeskoe issledovanie // Sbornik materialov dlâ statistiki Syrdar'inskoj oblasti. Tom 11. Taškent, 1904. – S 496.
- 6 Kušelevskij V.U. Materialy dlâ medicinskoj geografii i sanitarnogo opisaniâ Ferganskoj doliny. Tom 3. Novyj Margilan: Tipografiâ Ferganskogo oblastnogo pravleniâ, 1891. – S. 476; Poslavskaâ A., Mandel'stamm E. Obzor desâtiletnej deâtel'nosti ambulatornoj lečebnicy dlâ tuzemnyh ženšin i detej g. Taškenta. Taškent, 1894. –S. 127; Levšin A.I. Opisanie kirgiz-kazač'ih, ili kirgiz-kajsackih, ord i stepej. Almaty: «Sanat», 1996. – S. 656.
- 7 Krasnov A.N. Očerok byta semirečenskih kirgiz (čit. v sobr. Otdeleniâ étnografii, 27 marta 1887 g.) // [Soč. A.N. Krasnova. [SPb.: Tip. A.S. Suvorina, 1887]. – S. 46; Ägmin A. Kirgiz-Kajsackie stepi i ih žiteli. Tipografiâ Karla Krajâ. SPb., 1845. – S. 101.
- 8 Potto V. Iz putevyh zametok po stepâm. Ot Ileka do Uila. - Voennyj sbornik. - S. 153-172; 317-338 // Turkestanskij sbornik. 1878. T. 185; Borovskij P.F. Kratkij očerok o sostoânii sanitarnyh i lečebnyh učreždenij g. Taškenta do Oktâbr'skoj revolúcii // Za socialističeskoe zdavoohranenie Uzbekistana. 1933. № 1-2. - S. 75-76; Lunin B.V. Naučnye obšestva Turkestana i ih progressivnaâ deâtel'nost' (konec XIX - načalo XX v.). Taškent: Izdatel'stvo AN UzSSR, 1962. – S. 344.
- 9 Allaârov H.A. Istoriâ narodnoj mediciny Srednej Azii. Diss. ... dokt. med.nauk. M., 1993. – S. 32; Propisnova E.O. Recenziâ na knigu S. Gžyvač «Vremâ peremen dlâ kazahskoj tradicionnoj mediciny» // Medicinskaâ antropologiâ i bioétika. № 2 (2). M., 2011; Basilov V.N. Šamanstvo u narodov Srednej Azii i Kazahstana. Nauka. Moskva, 1991. – S. 324; Haritonova V.I. Nemnogo o tom, čem zakončilsâ «process otmiraniâ religioznyh verovanij» // Mežétničeskije vzaimodejstviâ i sociokul'turnaâ adaptaciâ narodov Severa Rossii. M., 2006. - S. 233-250; Šadmanova S.B. Deâtel'nost' russkih vračej v Turkestane (v konce XIX - načale XX vv.) // Russkaâ diaspora v Uzbekistane: vremâ, sobytiâ, lűdi. Materialy naučnoj konferencii. Taškent, 2009. - S. 212.
- 10 Šadmanova S.B. Deâtel'nost' russkih vračej v Turkestane (v konce XIX - načale XX vv.) // Russkaâ diaspora v Uzbekistane: vremâ, sobytiâ, lűdi. Materialy naučnoj konferencii. Taškent, 2009. - S. 64-71; Šarmanov T.Š. Očerki po istorii narodnoj mediciny Kazahstana / In-t kraev. patologii M-va zdavoohraneniâ KazSSR i dr.; Pod red. čl.-kor. AMN SSSR, prof. T.Š. Šarmanova, čl.-kor. AN KazSSR, prof. B.A. Atčabarova. - Alma-Ata, 1978. – S. 209; Äbílĳ, asymov E. Kazak, tyñ halyk, emšilerí. Anyĳ, tamalyĳ, . Almaty, 1993. – 74 b.; Orazak, ov E. Kazak, halyk, medicinasy. Almaty: Gylym, 1989. – 80 b.; Toleubaev A.T. Relikty doislamskih verovanij v semejnoj obrâdnosti kazahov (XIX - načalo XX vv). Alma-Ata: Gylym, 1991. – S. 213; Äbdíraman Ö. Kazak, tyñ dâstűrlí halyk, emšílígí. Almaty: Kazak, parat, 2002. – 320 b.; Daurenbekov Ž., Tűrsynov E. Kazak, bak, sy-balgerlerí. Almaty, 1993. – 222 b.; Bajbosynov K., Isak, ov Ä. Bak, sylar. Almaty: Merej, 1995. – 105 b.
- 11 Allaârov H.A. Istoriâ narodnoj mediciny Srednej Azii. Diss. ... dokt. med.nauk. M., 1993. – S. 32.

- 12 Bromlej Ū.V., Voronov A.A. Narodnaâ medicina kak predmet étnografičeskikh issledovanij // SÉ. M.,1976. №5. - S.18.
- 13 Sokolov I.I., Stepanov V.V. Narodnaâ medicina - nauka i tradicionnoe znanie. [Élektronnyj resurs]. SPb., 2001. URL: <http://medbookaide.ru/books/fold9001/book2052/> 14 Alekseev N. A. Rannie formy religii tûrkoâzyčnyh narodov Sibiri. Novosibirsk, 1980.
- 15 Džumagalieva K.V., Sarmurzina N., Kajrgalieva G.K. Istorîâ tradicionnoj mediciny kazahskogo naroda / Izvestiâ Samarskogo naučnogo centra Rossijskoj akademii nauk. Istorîčeskie nauki, t. 2, № 1, 2020. – S.123.
- 16 Tokarev S. A. Rannie formy religii. M., 1964. – S. 125.
- 17 Behterev V. L. Rol' vnušeniâ v obšestvennoj žizni// Obozrenie psihiatrii i éksperimental'noj psihologii. M.-L., 1898. № 1. - S. 19.
- 18 Nikonova L.I. Tradicionnaâ medicina tûrkskih narodov Povolž'â i Priural'â kak čast' sistemy ih žizneobespečeniâ. Ruzaevka, 2000.